

“Hoevele zoekende zielen zijn er niet in onzen tijd, onder ouden en jongen, geleerden en eenvoudigen, aanzienlijken en geringen, onder alle rangen en standen der maatschappij!”¹ Deze uitroep vormt de ouverture van een betoog, getiteld ‘Zoekende Zielen’, van Petrus Hermannus Hugenholtz jr. (1834-1911). Het essay is opgenomen in de *Bloemlezing uit de Toespraken en Artikelen van P.H. Hugenholtz jr.* uit 1912, een postuum uitgegeven bundel ‘ter zijner nagedachtenis’.

Gezien het thema ‘Zoekende Zielen. Religie en literatuur in het fin de siècle’ meen ik dat een bijdrage over Hugenholtz in deze bundel niet mag ontbreken. Niet omdat hij een groot schrijver was – dat was hij niet. Niet omdat hij tot de literaire critici gerekend kan worden. Wel omdat onder de moderne, ‘zoekende’ theologen van de negentiende eeuw, Herman Hugenholtz – samen met zijn broer Philip Reinhard (1821-1889) – een vooraanstaande plek in het centrum innam.² Veel ‘moderneren’ zagen het genre van de roman als een mogelijkheid om hun ideeën uit te dragen.³ In het bijzonder de romans van George Eliot werden in protestantse, religieus-moderne kringen veel gelezen. De vraag is in hoeverre de romanliteratuur uitsluitend fungeert voor de weergave en verspreiding van modernistische ideeën. Of is er meer aan de hand? Dienden deze verhalen wellicht nog andere doelen? En wat kan Hugenholtz ons in zijn beschouwing van Eliot hierover vertellen?

Op zoek naar dwarsverbanden tussen ‘geloof’ en literatuur onder ‘zoekende’ moderneren duik ik in deze bijdrage in het wijdlopijge en emotievolle proza van P.H. Hugenholtz jr. De *Bloemlezing* is voor dit doel bij uitstek geschikt, omdat hierin een selectie van Hugenholtz’ bijdragen aan *Stemmen uit de Vrije Gemeente* uit de periode 1878 tot 1909 is opgenomen.⁴ In dit artikel – dat vooral bedoeld is ‘ter lering en vermaak’ – presenteer ik eerst een korte schets van het zoekende tijdvak volgens Hugenholtz, gevolgd door zijn visie op het werk van George Eliot. Na enige bespiegelingen over het belang van de roman als genre in het religieus modernisme sluit ik af met de wijze woorden van Eliot zelf – inclusief een beknopte verhandeling over negentiende-eeuwse wegverhardingstechnieken.

De tijdgeest volgens Hugenholtz

Het essay ‘Zoekende Zielen’ is ongedateerd maar als we aannemen dat *Bloemlezing* een chronologische volgorde hanteert – en daar lijkt het wel op –, kunnen we de publicatie dateren rond 1900. Hugenholtz schetst het draaipunt van de negentiende naar de twintigste eeuw als een tijdvak waarin maatschappelijke vraagstukken om antwoord vragen. Uit zijn woorden spreekt een gevoel van urgentie – en zelfs dreiging:

Meer dan ooit is ’t thans een zoekende tijd. Wij doorleven de geboorteweëën van een nieuw geslacht. Groote, brandende vragen zitten in de lucht en zweven op de lippen van duizenden. Hoe met elkaar te vereenigen, zoo vraagt men, de rechten van het individu en de eischen der gemeenschap? Hoe te voldoen aan de dringende stoffelijke nooden van duizenden en hoe te gelijk niet te verwaarloozen hun geestelijke behoeften? Zulk een tijd stelt hooge eischen en brengt dreigende gevaren met zich.⁵

Op dit specifieke – woelige – punt in de geschiedenis aangekomen identificeert Hugenholtz een maatschappelijk spanningsveld tussen materiële en geestelijke behoeften, dat hij beziet vanuit een individuele en collectieve dimensie.

¹ P.H. Hugenholtz jr., *Bloemlezing uit de toespraken en artikelen van P.H. Hugenholtz jr.* (Amsterdam 1912), 410.

² E.H. Cossee, ‘The Rise of Modernism in the Remonstrant Brotherhood’, in: L. Kenis en E.G.E. van der Wall (red.), *Religious Modernism in the Low Countries* (Leuven 2013), 103-114, aldaar 104-105.

³ M.F. Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland* (Hilversum 2007), 54.

⁴ *Stemmen uit de Vrije Gemeente* was het tijdschrift van de Vrije Gemeente, een geloofsgemeenschap te Amsterdam die werd opgericht door de broers P.H. en P.R. Hugenholtz in 1877 en waarvan Herman Hugenholtz van 1878 tot 1909 voorganger was.

⁵ Hugenholtz, *Bloemlezing*, 411.

Toch blijft het aantal ‘zoekenden’ beperkt; veel groter is het aantal mensen dat niet zoekt. Hugenholtz verdeelt deze niet-zoekers in verschillende categorieën: allereerst zijn er de kerkelijk-rechtzinnigen die in de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven gehinderd worden door leerstellige hindernissen.⁶ Hugenholtz verafschuwt orthodoxie en hij meent het dan ook in allerlei vormen en verschijningen te herkennen. Zo wijst hij naar orthodoxe moderneren, orthodoxe materialisten, orthodoxe socialisten, orthodoxe theosofen en orthodoxe anarchisten. Voor al deze niet-modernen geldt dat zij zich óf tevreden stellen met oude antwoorden, óf menen dat er geen nieuwe antwoorden mogelijk zijn. Vooral de laatste groep ziet Hugenholtz als beklagenswaardig; zij zijn degenen die ten prooi zijn gevallen aan onverschilligheid, aan ‘twijfelzucht’ en cynisme.⁷ Zij zoeken niet, omdat de antwoorden er niet meer toe doen: “Wat geeft het naar waarheid te zoeken?”⁸

Zalig zijn dan ook de zoekers, aldus Hugenholtz – de ‘duizenden die de zoekende tijd allerlei vragen op de lippen legt’.⁹ Het zijn vragen die samenhangen met het veranderende religieuze landschap waarin de traditionele beelden van God en mens, en van kerk en priester, aan het schuiven zijn geraakt – met sociale en geestelijke onrust tot gevolg. Hoewel hij zich hierover in dit essay niet expliciet uitspreekt, hebben deze vragen voor Hugenholtz tevens betrekking op de wijze waarop mensen in hun geestelijke ontwikkeling ondersteund kunnen worden. Hoe kun je als voorganger van een ‘vrije gemeente’ geestelijk leiderschap tonen, als je zelf ook ‘zoekende’ bent – en als je zelfs het zoeken tot een deugd verheft? Hoe ben je ‘gemeenschap’, als je de kerk achter je gelaten hebt?

Helaas bestaan er geen “wonderbare panaceën” [sic] waarmee “alle kwalen der kranke maatschappij” genezen kunnen worden.¹⁰ Maar wat dan wel? Waartoe kan de zoekende mens zich richten om een houvast te vinden? Voor een antwoord op deze vraag wijst Hugenholtz in de richting van verhalend proza: “Een van de uitnemendste prediksters van een religieuze levenbeschouwing is de idealistische romanliteratuur”¹¹ – en daarmee verleggen we onze aandacht naar een ander essay uit dezelfde bundel.

‘George Eliot’s Moraal’

“Weinig auteurs hebben in de laatste jaren zoo echt-stichtelijk gepreekt, als de rijk-begaafde, veelzijdige en diepzinnige auteur [...] George Eliot”, stelt Hugenholtz onomwonden in ‘George Eliot’s Moraal’.¹² Ook dit essay uit de *Bloemlezing* is ongedateerd, maar in een voetnoot geeft Hugenholtz aan dat het is gebaseerd op toespraken in de Vrije Gemeente van 20 maart en 29 mei 1881.¹³ Dit jaartal wordt bevestigd door het feit dat Hugenholtz in het artikel melding maakt van het overlijden van Eliot een jaar eerder. Het spreekt voor zich dat over deze befaamde Engelse schrijfster, dichteres, journaliste en vertaalster boeken vol geschreven kunnen worden; hier beperk ik mij echter tot enkele wetenswaardigheden binnen het kader van deze bundel.

George Eliot (1819-1880), pseudoniem van Mary Ann Evans, werd veel gelezen in de kringen van het religieus modernisme. Abraham Kuenen (1828-1891), baanbrekend op het gebied van de historische Bijbelkritiek, en Cornelis Petrus Tiele (1830-1902), eerste Leidse hoogleraar in de godsdienstgeschiedenis, waren fervente lezers van haar werk.¹⁴ Eliot schreef in haar leven acht romans die meteen na publicatie zeer succesvol bleken. Dat zij een ongehuwd samenwonende vrouw was, en dus geen jonge dominee zoals aanvankelijk werd aangenomen, werd pas na haar tweede roman bekend. Nog later werd duidelijk dat zij

⁶ *Ibid.*, 412.

⁷ *Ibid.*, 413.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.*, 410.

¹⁰ *Ibid.*, 413.

¹¹ *Ibid.*, 74.

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*, 74, noot 1.

¹⁴ K. Wils, ‘Positivism and the Radicalization of Dutch Modernism’, in: Kenis en Van der Wall (red.), *Religious Modernism in the Low Countries*, 115-129, aldaar 119.

ook verantwoordelijk was voor vertalingen van het werk van toentertijd controversiële auteurs als David Friedrich Strauss (1808-1874), Ludwig Feuerbach (1804-1872) en Alexandre Rodolphe Vinet (1797-1847).

Hughenoltz noemt Eliot een “wegbereidster van de ethiek der toekomst”.¹⁵ Wat hem betreft, leven we immers in “een tijd van voorbereiding, zeker niet in het minste ten opzichte der theorie van het godsdienstig-zedelijk leven. De oude dogmatiek is weggefallen en de samenhangende uiteenzetting van de feiten en verschijnselen van het innerlijk, met name van het zedelijk leven, vertoont zich eerst in ’t verschiet.”¹⁶ Eliot is een vrijdenkster, “die den strijd tusschen geloof en twijfel in al zijn omvang heeft doorstreden.”¹⁷ Maar, “bij haar is het vrije denken door vroomheid gewijd, door poëzie verwarmd, van den hoogsten ernst doortinteld.”¹⁸ En “juist daarom is ze bij uitnemendheid de predikster voor een vrije gemeente en geloof ik dat menige voorganger aan zijn gemeenteleden een grooten dienst bewijst als hij, in stede van zich te verdiepen in allerlei wijsgeerige en historisch-critische vragen, haar levensvolle beelden op zijne wijs tracht na te schetsen.”¹⁹

We moeten bedenken dat Hughenoltz deze loftrompet over Eliot afsteekt relatief kort na zijn afscheid van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1877. Blijkbaar ziet hij in Eliot niet alleen een geestverwant, maar ook een voorvrouw die de weg kan wijzen naar invulling van een nieuwe, ongebonden religiositeit. Eliots romans stijgen uit boven het spanningsveld dat samenhangt met enerzijds de erosie van het kerkelijk gezag en anderzijds de historische Bijbelkritiek en de daarmee samenhangende filosofische vraagstukken van de tijd. In haar verhalen belicht Eliot allerlei levensbeschouwelijke invalshoeken en godsdienstige variaties. Haar romankarakters zijn geen afstandelijke, geëxalteerde personages, maar mensen van vlees en bloed. Eliot, aldus Hughenoltz, zoekt naar het kloppende, liefdevolle, menselijke hart “onder het gewaad – slechts een gewaad – van omstandigheden en meeningen”.²⁰ Hij concludeert:

Nooit zijn haar verhalen Tendenzromans, maar in de karakters, die haar eigen levensbeschouwing weerkaatsen, wijst ze naar ’s levens hoogste goed en heerlijk doel. Alle godsdienstige richtingen en standpunten waardeert zij, inzooverre daarin iets van de eeuwig blijvende religie der zelfverloochenende toewijding opgesloten ligt; om dien godsdienst boven geloofsverdeeldheid, dat ‘geëssentieerde christendom’ om met Busken Huet te spreken, is ’t haar te doen en alle kerken en dogmen hebben voor haar waarde als sporten van den ladder, die tot die ideale hoogte voert.²¹

Wat Hughenoltz in Eliot waardeert, gaat haar literaire kwaliteiten te boven. Het is de wijze waarop zij zich boven de partijen en de sektarische tijdgeest uit geestelijk omhoog weet te werken. “Zoo baant Eliot zich den weg tot die echte vroomheid die, boven den officieelen kerkelijken godsdienst en den engen sectegeest uitgaande, beider goede elementen in zich opneemt”.²² Eliot is zich zeer wel bewust van de fouten en eenzijdigheden van de verschillende zienswijzen en zij erkent deze ook in haar verhalen. Tegelijkertijd bezit zij het vermogen om zich in de diverse geloofsrichtingen te verplaatsen en hiervan ook de schoonheid en overtuigingskracht – “het geheim van haar wegslepend vermogen”²³ – te zien. Hughenoltz lijkt zich te herkennen in Eliots autonomie en in de wijze waarop zij de moed had om haar eigen religieus-moderne weg te volgen – en daarbij ondanks alle ‘zoeken’ toch religieus bleef.

Van religieus-moderne boegbeelden naar ‘van hun geloof gevallen dominees’

Het genre van de roman was een belangrijk middel bij de popularisering van het modern-theologische gedachtegoed.²⁴ In deze romans speelden vrouwen vaak een hoofdrol; daarbij ging het vaak om vrouwen

¹⁵ Hughenoltz, *Bloemlezing*, 74.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*, 76.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *Ibid.*, 76-77.

²¹ *Ibid.*, 75-76.

²² *Ibid.*, 79.

²³ *Ibid.*

²⁴ Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang*, 54.

die heel ongelukkig waren en bevangen door geloofstwijfel.²⁵ En deze romans werden in Nederland vaak geschreven door mannen, die een theologische achtergrond hadden, maar de kerk de rug toekeerden. Mirjam Buitenwerf-van der Molen zegt hierover:

Een modern-theologische roman diende ter lering en vermaak. Door het schrijven van een roman kon een predikant ook de ruimte geven aan literaire ambities; veel negentiende-eeuwse predikanten hadden het ideaal ook literator te worden. Voor moderne predikanten kon ook nog een ander motief meespelen; als ze er al over dachten het ambt neer te leggen, kon het literatorschap, bijvoorbeeld als nevenwerkzaamheid, een uitweg vinden.²⁶

Maar diende het genre van de roman uitsluitend voor het populariseren en verspreiden van moderne ideeën? Of was er meer aan de hand? En hoe past Eliot – vrouw én religieus – in dit beeld?

Interessant in dit verband is het proefschrift van Diederik L. van Werven, *Dutch Readings of George Eliot 1856-1885*, uit 2001. Vanuit een vergelijkend literatuurwetenschappelijk perspectief onderzoekt Van Werven de receptiegeschiedenis van Eliots werk in Nederland aan de hand van aankondigingen en besprekingen van de romans in Nederlandse tijdschriften tussen 1858 en 1885, en uit inleidingen en necrologieën. Dat Eliot onder tijdgenoten heel populair is in Nederland, werd Van Werven snel duidelijk – en opvallend genoeg bevinden zich onder de literaire recensenten, critici en vertalers van haar werk relatief veel protestantse dominees.²⁷ Opmerkelijk, aldus Van Werven, maar hij verbindt hier verder geen vragen aan. Wel valt hem op dat deze mannen ook vaak bekend waren met Spinoza en vergelijkbare denkers – van wie het werk door Eliot was vertaald.²⁸ Wellicht ten overvloede maar niet zonder reden herhaal ik hier dat Eliot behalve Spinoza's *Ethica*, ook *Das Leben Jesu* van Strauss en *Das Wesen des Christenthums* van Feuerbach vertaalde.

Drie personen staan centraal in het onderzoek van Van Werven: Allard Pierson (1831-1896), Johannes van Vloten (1818-1883) en Conrad Busken Huet (1826-1886). Wat echter ontbreekt, is iedere duiding van de achtergrond van deze boegbeelden van het Nederlandse religieus-modernisme. Juist Pierson, Busken Huet en Van Vloten die ná hun vertrek uit de kerk radicale bestrijders van het modernisme werden,²⁹ kunnen in hun relatie tot het werk van Eliot niet goed begrepen worden zonder kennis van deze periode in de Nederlandse kerkgeschiedenis. In het onderzoek van Van Werven echter zijn zij gereduceerd tot “van hun geloof gevallen dominees” die “veel geestelijke bagage met de romanschrijfster gemeen blijken te hebben”.³⁰

Hoe je als literatuurwetenschapper Nederlandse lezers en literatoren van het werk van George Eliot wilt kunnen begrijpen zònder inzicht in de religieuze context waaruit zij voortkwamen en waarin zij zich bewogen, is mij een raadsel. Ook bij een literatuurwetenschappelijke benadering is inzicht in religieuze achtergronden en stromingen onontbeerlijk. Het navolgende citaat van Van Werven spreekt dan ook boekdelen:

Even a superficial investigation into the background of the Dutch writers showed that there was a relatively large proportion of the Protestant ministers of the church among them, and that in the quarter century of George Eliot's production many of them discarded the cloth amid much public debate that has given the period a bad name in Dutch literary circles. Their concerns, however, did not seem all that far removed from ethical themes in George Eliot's early works. There had to be some reason for the often repeated sentiment expressed by her Dutch readers that the novels made them feel reconciled to life, more at peace with themselves and their fellow-men...³¹

²⁵ *Ibid.*, 55.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ D.L. van Werven, *Dutch Readings of George Eliot, 1856-1885* (ongepubliceerd proefschrift, Universiteit Utrecht, 2001), 16.

²⁸ *Ibid.*, 17.

²⁹ Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang*, 85.

³⁰ Van Werven, *Dutch Readings of George Eliot*, 188.

³¹ *Ibid.*, 17.

Van Wervens ‘oppervlakkige beschouwing’ van de achtergrond van de Nederlandse literatoren die zich met Eliot bezighielden, bracht hem niet tot het inzicht dat zij deel uitmaakten van het negentiende-eeuwse Nederlandse religieus-modernistische landschap. Een dergelijke omissie maakt het onderzoek van Van Werven op zijn minst onvolledig – hoewel ook andere kwalificaties denkbaar zijn. Het illustreert tevens hoe belangrijk toch het werk is van historici in het brede veld van de godsdienstwetenschappen, zoals de onvolprezen prof. dr. E.G.E. van der Wall die in Leiden het geschiedkundig en literair onderzoek binnen de context van het religieus modernisme op een ongekend niveau heeft gebracht.

Eliot en de madacammweg

De tweede helft van de negentiende eeuw was een tijd van zoeken – het zoeken naar nieuwe wegen tot het eeuwig Goddelijke waarin nieuwe wetenschappelijke inzichten en historische feitelijkheden verzoend moesten worden. “Zonder twijfel heeft de negentiende eeuw een ontzaglijken vooruitgang aangebracht in grondig onderzoek, scherpe critiek, juiste kennis van de godsdienstige geschriften van allerlei volken”, aldus Hugenholtz.³² Voor sommigen had het oude volledig afgedaan – zij gaven hun geloof op. Voor anderen was kritische reflectie op het verleden belangrijk en noodzakelijk om gefundeerde keuzes voor de toekomst te kunnen maken. Eliot zegt hierover:

There are many, and those not the least powerful thinkers and efficient workers amongst us, who are prone to under-rate critical research into ancient modes of life and forms of thought, alleging that what it behoves us chiefly to ascertain is the truth which comes home to men’s business and bosoms in these our days, and not by-gone speculations and beliefs which we can never fully comprehend, and with which we can only yet more imperfectly sympathise. [...] There is, undeniably, truth in this view. It is better to discover and apply improved methods of draining our own towns, than to be able to quote Aristophanes in proof that the streets of Athens were in a state of unmacadamized muddiness – better to reason justly on some point of immediate concern, than to know the fallacies of the ancient sophista – better to look with ‘awful eye’ at the starry heavens, and, under the teaching of Newton and Herschel, feel the immensity, the order, the sublimity of the universe, and of the forces by which it subsists, than to pore over the grotesque symbols, whereby the Assyrian or Egyptian shadowed forth his own more vague impressions of the same great facts. But it would be a very serious mistake to suppose that the study of the past and the labours of criticism have no important practical bearing on the present. Our civilization, and, yet more, our religion, are an anomalous blending of lifeless barbarisms, which have descended to us like so many petrifications from distant ages, with living ideas, the offspring of a true process of development.³³

Hoewel er zich steeds nieuwe wegen voor ons uitstrekken, en wij ook niet bang moeten zijn om die wegen in te slaan – of het nu gaat om wat we geloven, wat we weten, wat we doen, of wie we denken te zijn –, toch is het van groot belang om het verleden te kennen en de ‘levende ideeën’ op de petrischaal te onderzoeken – al was het maar om ‘ongelukken’ zoals die van Van Werven te voorkomen. Maar niet alleen is het verleden het bestuderen waard, historisch onderzoek en de kiritische reflectie die daarmee gepaard gaat, geven ook een praktisch houvast bij het navigeren van nieuwe tijden en betekenissen. De ideeënrijkdom waaruit onze beschaving is opgebouwd, en daartoe kunnen we in het bijzonder religieuze opvattingen rekenen, is het gevolg van een voortdurend proces van ontwikkeling. Het is dát ontwikkelingsproces – als een dialectisch ‘kweekplaatje’ vol restjes waardevolle traditie en gedurfd-moderne gedachtenvorming – dat tot uitdrukking komt in Eliots romans en dat door Hugenholtz dankbaar en jubelend wordt erkend.

³² Hugenholtz, *Bloemlezing*, 407.

³³ George Eliot, in haar recensie van Robert William Mackays ‘The Progress of the Intellect’, *Westminster Review* LIV (januari 1851), 353-368. Opgenomen in: *Essays of George Eliot* (Londen 1963), 27. Aristophanes was een Griekse dichter en komedieschrijver die leefde in Athene van 446 tot 386 v.Chr. Herschel in dit citaat refereert aan Friedrich Wilhelm Herschel (1738–1822), Duits-Brits astronoom en uitvinder van de eerste grote telescoop in 1774.

Hoewel hij veel geschreven heeft, had Hugenholtz m.i. geen literaire aspiraties. Herman Hugenholtz was een geestelijk herder, een zielzorger tot in de kern van zijn wezen. Hoewel zijn moderne opvattingen hem uit de kerk dreven, liet hij het ambt en zijn kudde niet los. Het doel van zijn Vrije Gemeente was de “vrijmaking en wedergeboorte van het godsdienstig leven”.³⁴ Niet het afbreken van iedere religiositeit – maar een ‘regeneratie’ van het geloof, aangepast aan de vragen en behoeften van een moderne tijd. Religieuze vernieuwing bij Hugenholtz was geen doodlopende weg, maar een pad naar boven, naar een hoger beschavingsideaal. Maar in een veranderende wereld moest hij op zoek naar andere vormen van bezieling. Hij vond inspiratie o.a. in de literatuur – waarbij de veelzijdigheid van de roman als verhaalvorm een belangrijke rol speelde. De roman werd een hulpmiddel bij het zoeken naar nieuwe antwoorden – en dan vooral de fijnzinnige, subtiele romans van George Eliot, die geen pasklare antwoorden verschaften, maar juist het zoeken tot een morele activiteit verhief.

Hugenholtz noemde Eliot een “wegbereider van de ethiek van de toekomst”. Een wegbereider, of anders gezegd, een profet. Maar de weg die zij samen gingen, bleek een macadamweg. De “unmacadamized muddiness” waar Eliot in het citaat over spreekt, heeft betrekking op ‘macadamiseren’ – in de negentiende eeuw een revolutionaire nieuwe techniek om wegen te verharderen. De Schotse ingenieur John London McAdam (1756-1836) ontwikkelde rond 1815 op eigen kosten een procedé om de wegen in Groot-Brittannië te verbeteren. Wegen bestonden in die tijd vaak uit losse keien en waren slecht begaanbaar en moeilijk te onderhouden. De uitvinding van McAdam kwam erop neer dat wegen werden verhard met behulp van verschillende lagen grof en fijn steenslag op een onderlaag van keien en breuksteen. Elke laag moest eerst door het verkeer worden ‘vastgereden’, voordat een nieuwe laag werd gestort. Op deze manier werd de weg harder en was er meer grip mogelijk. Zo ontstond de negentiende-eeuwse ‘Mac-Adamse weg’, of ‘macadamweg’.

In het protestants religieus modernisme in Nederland waren romans een hulpmiddel bij het zoeken naar nieuwe antwoorden. De romanliteratuur wist ruimte te creëren voor nieuwe ‘moderne’ ideeën en maakte daarmee nieuwe paden naar onbekend terrein. Voor Hugenholtz kwam daar een dimensie bij waar het de romans van George Eliot betrof. Haar verhalen voorzagen tevens bestaande wegen van een nieuwe deklaag, waarbij het oude behouden kon blijven en een nieuw houvast – ‘grip’ – mogelijk werd. In het begin van de twintigste eeuw werd de macadamweg vervangen door een nieuwere uitvinding: *tar macadam* – ‘tarmac’ – de voorloper van asfalt. Het wegdek van de macadamweg bleek te weinig ‘vast’, er ontstonden holtes en het grind bevatte te weinig bindmiddel waardoor de macadamweg gevoelig bleek voor spoorvorming. Zo lijkt het ook de ‘ethiek van de toekomst’ te zijn vergaan. Het samenbindend vermogen van het religieus modernisme schoot tekort en er bleven te veel open vragen – ‘holtes’. Maar door de lens van de geschiedenis en de inspanningen van godsdiensthistorici blijft deze periode voor de ‘zoeker’ levend en boeiend.

Bibliografie

Buitenwerf-van der Molen, M.F., *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland* (Hilversum 2007).

Cossee, E.H., ‘The Rise of Modernism in the Remonstrant Brotherhood’, in: L. Kenis en E.G.E. van der Wall (red.), *Religious Modernism in the Low Countries* (Leuven 2013), 103-114.

Eliot, G., *Essays of George Eliot* [Thomas Pinney, red.] (Londen 1963).

Hugenholtz jr, P.H., *Bloemlezing uit de toespraken en artikelen van P.H. Hugenholtz jr.* (Amsterdam 1912).

Werven, D.L. van, *Dutch Readings of George Eliot, 1856-1885* (ongepubliceerd proefschrift, Universiteit Utrecht, 2001).

³⁴ Hugenholtz, *Bloemlezing*, 2.

Wils, K., 'Positivism and the Radicalization of Dutch Modernism', in: Kenis en Van der Wall (red.), *Religious Modernism in the Low Countries*, 115-129.